

БЪЛГАРИЯ И НАЧАЛОТО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И ЛИТЕРАТУРА

Ваня Мичева, Елка Мирчева, Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Резюме. Статията е посветена на най-значимите моменти от дейността на св. св. Кирил и Методий, които имат безспорна връзка с България и българския език. А именно: появата на първата славянска азбука – глаголицата – на основата на българския диалект от Солун и Солунско; спасяването и обогатяването на Кирило-Методиевата книжнина в българската държава след смъртта на Методий в Моравия; възникването на втората българска азбука – кирилицата – в Преслав; разпространението на старобългарската писменост и литература по света.

Keywords: glagolitic; cyrillic; old Bulgarian literacy and literature

Кирило-Методиевото дело, славянските азбуки и славянската литература са едно от големите европейски културни завоевания, за което е натрупана огромна научна литература в продължение на повече от 200 г.

Целта на нашата публикация е в морето от факти и хипотези, свързани с дейността на св. св. Кирил и Методий, да постави акцент върху онези моменти, в които можем да говорим за безспорна собствено българска връзка в създаването, развитието и разпространението на славянските азбуки и книжнина.

Исторически характеристики на Кирило-Методиевото дело – кога, къде и за кого е създадена първата славянска азбука

В „Пространното житие на св. Кирил“, което е най-достоверен източник за живота му, създаването на азбуката и първите преводи на славянски език се отнасят към 862 – 863 г. и се свързват с молбата на княз Растица (Ростислав) към византийския император Михаил III във Велика Моравия да бъдат изпратени християнски просветители, които да разясняват Божието слово на разбираем език. Тази мисия е възложена на Кирил, който с молитва към Бога „веднага състави азбуката“ (Angelov&Kodov, 1973). Но в същото време, от житието научаваме, че около 855 г. Кирил се оттегля от светските си задължения в манастира на планината Олимп в Мала Азия при брат си Методий и двамата „беседват само с книгите“. Твърде

вероятно е именно тогава да започват работата си по създаване на писменост и книжовен език за славяните и да подготвят и други хора за такава дейност. По въпроса за датирането на първата славянска азбука и досега съществуват две мнения – 862 или 855 г. Още повече че първата дата се подкрепя от „Пространното житие на св. Кирил“, а втората – от трактата на Черноризец Храбър „За буквите“.

От чисто филологическа гледна точка, по-вероятна е по-ранната година, защото превръщането на един диалект в книжовен език, способен да назовава сложни богословски понятия и да изразява философски и научни тези, е продължителна дейност, за която са нужни много време и труд.

Според Ив. Дуйчев и Ив. Гълъбов азбуката е предназначена за християнизиранието на българските славяни в пределите на Византийската империя. Според Ем. Георгиев, К. Мечев, а в по-ново време и според Б. Димитров Кирил се подготвя за просветителска мисия сред населението на България. Тези учени поддържат схващането за т.нар. Брегалнишка мисия на Кирил, който според редица по-късни исторически извори покръстил 54 000 (или по-малко) българи по течението на р. Брегалница в пределите на българската държава по времето на княз Борис. Тази християнизация се осъществява преди официалното покръстване през 864 г. и предхожда моравската мисия на двамата братя. За такава дейност се съобщава в редица български, латински и гръцки извори. Но българските учени Й. Иванов и Ив. Добрев свързват тази мисия не с Константин-Кирил Философ, а с Кирил Кападокийски, който през VII в. проповядва в Брегалнишката област и вероятно донася 35-те книги на Стария завет, а не 35-те букви на нова писменост (Grasheva, 1985).

Лингвистични характеристики на Кирило-Методиевите съчинения

Тезата за Брегалнишката мисия не може да се смята за доказана. Но това не променя връзката – историческа, културна и цивилизационна – на светите братя с България. Твърде възможно е те да не са прекрачвали границите на България, но те са живели сред български славяни, познавали са отлично именно техния език. Както пише в „Пространното житие на св. Методий“, император Михаил III им казва: „Вие сте солуняни, а всички солуняни говорят чисто славянски“. Нека не забравяме, че по това време българският език се назовава „славянски“ във всички произведения. Вероятно е също българският да е бил роден език за Кирил и Методий, тоест поне един от родителите им да е бил българин. От лингвистична гледна точка, не е важно какви са майката и бащата на двамата братя. Важното е, че според резултатите от тяхното дело те владеят до съвършенство българския славянски език, могат да отделят всяка фонема в него по диференциални признаци и да изобретят подходящ буквен знак за нея. Могат да превеждат и пишат оригинални произведения на този език, между които и поетични творби. Могат да създават нови думи и нови значения на общоупотребимите лексеми.

Константин-Кирил създава първата славянска азбука за солунското наречие, което принадлежи към югоизточните български рупски диалекти. Следователно

езикът на солунските братя по етническа принадлежност е старобългарски. За него са характерни съчетанията шт, жд (в думи като **нощъ, пещъ, гражданинъ, рождень, межда**), широкият гласеж на ят (в думи като **лѣто, бѣль, млѣко**), употребата на дателен притежателен падеж вместо родителен притежателен (**отъць емоу** вместо **отъць его**; днешното българско *баща му*, срещу което в останалите славянски езици стои конструкция от типа на руското *отец его*). Всички тези черти отразяват особеностите на българския език от IX в.

Проучванията на учените филолози В. Облак и Ст. Младенов доказват още по-конкретно, че някои особености на старобългарския език се пазят и до днес в Солунско (Mladenov, 1934). Съвременните постижения на диалектолозите от Института за български език, представени в Обобщаващия том на Българския диалектен атлас, по безспорен начин показват тези старинни черти на солунския говор, както и връзката му с рупските български диалекти (Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom, 2001). Много важно доказателство за българския характер на славянския език в съчиненията, създадени или преписани през IX – XI в., се открива и в Старобългарския речник, дело на езиковедите историци от Института за български език. В него всяка речникова статия завършва със сведения за новобългарските съответствия на заглавната дума, издирени в 87 източника, които потвърждават, че 90% от лексиката има съответствие в българските диалекти, в съвременния книжовен език или в българската топонимия и антропонимия (Starobalgarski rechnik, 1999, 2009).

Общочовешки и европейски измерения на Кирило-Методиевото дело

Според „Пространните жития на св. Кирил и св. Методий“ през 863 г. двамата заминават с най-необходимата богослужебна литература, преведена на солунския български диалект, за Велика Моравия. Тук те разпространяват християнското учение на разбираем език, защото българският е родствен на чешкия и словашкия, които се говорят в тази държава. Кирил защитава правото на всички народи да разбират Божието слово, да имат книги и писменост на собствения си език, не само с делата си, но и със съчиненията си: стихотворението „Проглас към евангелието“ и „Реч срещу триезичната ерес“, произнесена във Венеция. След смъртта на Кирил през 869 г. Методий продължава общото им дело. Като епископ на Панония и Моравия, той непрестанно разширява обсега на славянското богослужение. Идеята за равното право на всички народи да творят самобитна култура, е личният принос на солунските братя в развитието на европейската цивилизация. Нейното осъществяване в пределите на славянския свят предшества превода на Библията на говорим френски език с три века, а на говорим английски – с четири века.

България и Кирило-Методиевото дело

По данни на „Пространното житие на св. Климент“ от Теофилакт Охридски след смъртта на Методий немският епископ Вихинг взема надмощие във Велика

Моравия и в рамките на няколко месеца през зимата на 885 – 886 г. унищожава Кирило-Методиевото дело. Следите от него биха изчезнали в европейската културна история, както изчезват преводите на епископ Вулфила от IV в.

Това не се случва благодарение на намесата на българската държава. Учениците на Кирил и Методий – Климент, Наум и Ангеларий, изгонени от Велика Моравия, преминават р. Дунав и отиват отначало в Белград, а след това в столицата Плиска при княз Борис. През пролетта на 886 г. Климент, Наум и Ангеларий са посрещнати с почести в Плиска. Сам княз Борис им предоставя отлични условия за книжовна и учителска дейност. По-късно към тях от Константинопол се присъединяват и други ученици на Кирил и Методий, закупени по робските пазари на Европа. Между тях най-вероятно е и Константин Преславски. Така възниква първият книжовен център в България – Плиско-Преславският. В него Йоан Екзарх, Константин Преславски, Презвитер Григорий, Черноризец Храбър, Тудор Доксов и самият Симеон, който по-късно става владетел, създават оригинални съчинения от различни жанрове на официалната култова и извънкултова литература.

Княз Борис добре съзнава необходимостта от разпространението на християнското учение на роден език сред новопокръстения български народ. В обширна България той решава да обособи втори книжовен център. Изпраща Климент в областта Кутмичевица с главни градове Охрид, Девол и Главиница и с административни разпоредби му осигурява възможност да създаде училища в тях. В Охридската школа по сведения на „Пространното житие на св. Климент“ от Теофилакт Охридски Климент обучава 3500 ученици.

Така двама прозорливи български владетели – княз Борис и цар Симеон – спасяват Кирило-Методиевото дело с последователна държавна политика за финансова и юридическа подкрепа на Кирило-Методиевите ученици и техните съмишленици. Напълно естествено при покръстването на Киевска Рус през X в. и на Сърбия през XI в. произведенията на старобългарски език са пренесени в тези страни и векове наред са използвани и преписвани от славянските народи в тях (Boyadzhiev, 1996). Затова с право руският академик Д. Лихачов нарича старобългарската литература „литература посредница“ (Lihachov, 1970), а италианският медиевист Р. Пикио – „литература на образци“ (Pikio, 1993). Българската култура не само съхранява, но и доразвива делото на светите братя, като го разпространява в един огромен пространствено-времеви континуум от Синайската планина до Урал и Северния ледовит океан през IX – XVIII в. Защото именно в тези граници са открити преписи на старобългарски произведения.

Глаголицата – първата славянска и българска азбука

Днес в науката няма спорове около това коя е първата славянска азбука. Това е глаголицата, която е дело на св. Кирил – един от най-образованите хора във Византийската империя. Несъмнено двамата солунски братя са възпитани в духа на средновековната гръцка култура, но насочват усилията си не само към създа-

ването на нова графична система, но и към нещо още по-важно – въз основа на един говорим български диалект те създават старобългарския книжовен език. По блестящ начин необходимостта от нови и отговарящи на българската реч графеми е описана в полемичното съчинение „За буквите“ на Черноризец Храбър: „... защото как може да се напише добре с гръцки букви *бог* или *живот*, или *дзяло*, или *деяние*...“ (Kuev, 1967).

Глаголицата е съвършено творение на изключително добре подготвен филолог, който добре познава славянската реч с цялото ѝ изобилие на специфични звукове. В началото на азбуката са подредени звучните съгласни, беззвучните са обособени в края ѝ. Глаголическите букви отразяват графически противопоставянето на съгласните на звучни и беззвучни; веларните съгласни съдържат общ елемент; общи елементи имат и двете ерови гласни. Двете носови гласни са сложни графеми, в които към основния вокал е прибавен специфичен елемент за носовия призвук (Velcheva, 2007). Със своите стилови особености и с вътрешносистемните си отношения глаголицата е продукт на индивидуално творчество и дело на една личност – Константин-Кирил Философ. Тя „притежава особености, които я отделят и я поставят по-високо от всички писмености, употребявани когато и да е в някой човешки колектив – от най-древни времена до ден-днешен“ (Ilchev, 1985a, 1985b).

С глаголица са записани първите старобългарски преводи. Нея славянските първоучители отнасят във Велика Моравия и Панония. На нея Кирил и Методий и техните ученици обучават стотици ученици в Блатненското княжество на княз Коцел, където отсядат по пътя си към Рим. Глаголицата и глаголическите книги освещава в Рим папа Адриан II. На глаголица са написани старобългарските преводи, извършени от Методий и учениците му. Глаголица и глаголически книги донасят със себе си прогонените Кирило-Методиеви ученици Климент, Наум и Ангеларий в България на княз Борис. На глаголица се пише в старобългарските книжовни средища Плиска, Преслав и Охрид. На глаголица са били написани много от оригиналните старобългарски съчинения от Златния век: „Азбучна молитва“ на Константин Преславски, „За буквите“ на Черноризец Храбър и др.

Глаголическите букви остават по страниците на ръкописните кодекси в славянската книжна традиция чак до XIV – XV в., дълго след утвърждаването на кирилицата като единични букви, части от текст или като тайнопис.

Кирилицата – втората българска и славянска азбука

Втората по време на възникване старобългарска азбука е кирилицата. Един от най-дълготрайните резултати от културния възход на Първото българско царство от края на IX – началото на X в. остава въвеждането ѝ като графична система. Нейният престиж исторически се утвърждава не само в средновековна България, Сърбия и Русия, но като цяло на Балканите и в Югоизточна Европа.

Името на новата графична система *кирилица* произхожда от личното име Кирил и първоначално се смята, че се отнася за глаголицата, тъй като именно тази

азбука е сътворил Константин-Кирил Философ. Основание за това мнение дава приписка на руския свещеник Упир Лихий от 1047 г., възпроизведена в Генадиевската библия от 1499 г., в която книжовникът нарича извода за книгата си с думите: **ис кирилоѿ** (Dobrev, 1995: 309). Има и становище, че кирилицата е наречена така в памет на Константин-Кирил Философ и като знак за приемственост с безсмъртното му дело.

Новата азбука се появява в края на IX или самото начало на X в. в пределите на Първото българско царство. Причините за въвеждането ѝ се коренят в силното и продължително присъствие на гръцкото писмо като официална епиграфска и канцеларска писменост за нуждите на българската държава преди християнизацията и в естествената необходимост в новите исторически условия то да бъде приспособено към особеностите на българската реч, за да може, на свой ред, старобългарският книжовен език пълноценно да изпълни обществените си функции.

Между двете азбуки има безспорна графична приемственост. Днес не подлежи на съмнение, че кирилицата възниква на основата на гръцкия маюскулен унциал. Но 12-те от общо 36-те кирилски букви, отразяващи особеностите на българската реч (звукове като б, ж, з, ц, ч, ш, щ, еровете, носовките, ятовата гласна), имат за свой образец съответните глаголически знаци, а някои дори изцяло съвпадат – например буквата за звук [ш]. Графичният облик на кирилските букви за специфичните славянски звукове в повечето случаи се отличава с изоморфен паралелизъм и общност в принципа на начертанията. Съществени общи особености са още наличието на цифрови стойности на буквите и в двете азбуки, но само за тези, които са идентични с гръцката графика, както и запазените названия на отделните букви, част от старинен акростих с мнемотехническа роля за лесно запаметяване. Следователно кирилицата обема и възприема в себе си най-разпространения и престижен графичен опит на две ключови писмени системи – гръцката азбука и глаголицата.

Материални свидетелства за липсата на противопоставяне между глаголица и кирилица в средновековна България също не липсват. Достатъчно е да се припомним, че именно баптистерият от Златната Симеонова църква в Преслав е съхранил ценен глаголически абецедар, издълбан по пода на църквата според един разпространен средновековен обичай, или че дори прочутата преславска керамика използва и кирилски, и глаголически букви като производствени знаци в художествените занаяти (Popkonstantinov, 1987). От началния етап на старобългарската писмена традиция X – XI в. са запазени 10 кирилски ръкописа и множество епиграфски източници, най-ранният представител на които е „Надгробният надпис от 920 – 921 г.“, намерен край с. Крепча, Търговище. В Североизточна България се локализира най-съществената старобългарска кирилска епиграфика. За известен и при това дълъг период от време грамотният старобългарски книжовник е владеел и двете графични системи, за да се стигне до окончателното налагане на кирилицата около XII в. в епохата на византийското владичество.

Две са теориите за началото на кирилицата. По-малко популярната я извежда като еднолична обработка на Климент Охридски – един от най-ревностните ученици на солунските братя и верен сподвижник на архиепископ Методий. Основен аргумент за хипотезата се извлича от два агиографски източника: „Пространното житие на св. Климент“ от Теофилакт Охридски (1094 – 1107) на гръцки и „Краткото проложно житие на св. Климент“ от Димитър Хоматиан (1216 – 1234), което съществува както в оригинал на гръцки, така и в славянски превод. Според изворите Климент е изпратен по повеля на княз Борис, наречен още първи български цар, в областта Кутмичевица с главни градове Охрид, Девол и Главиница, за да развива апостолското си дело за създаване на църковна организация и книжнина на български език. Те говорят за изнамирането на „други форми, образи на буквите, по-ясни в сравнение с онези, които е изнамерил премъдрият Кирил“ (Ivanov, 1970: 320 – 321). Прецизният анализ обаче доказва, че тази интерпретация на пасажа е погрешна и се дължи на неправилно осмислено контаминирано сведение от Теофилактово житие (Stanchev, 1995: 321).

Центровете на владетелската институция в християнска България – първата столица Плиска, а след 893 – 894 г. и втората Преслав, са най-вероятното „родно място“ на кирилицата. Кирилицата по-скоро е продукт на Преславския книжовен център и цар-Симеоновото меценатство над книжнината и културата от началото на Х в. Тя е колективно дело на преславски книжовници и е подкрепена от българската владетелска институция като акт на единство, консолидация на ценности и създаване на мощно оръжие в отстояването на народностната идентичност чрез духовността. Кирилицата е материалната основа за развитието на старобългарския книжовен език, довело до книжовния разцвет на Златния век при цар Симеон; тя е толкова дълготраен във времето компонент на ключовата триада *език – азбука – книжнина*, че в началото на ХХІ век все още формира идентичност.

При толкова различни идеологически атаки срещу връзката на България с Кирило-Методиевото дело и ролята ѝ за съхранението и развитието на славянските азбуки и книжнина, като материална и духовна ценност от Българското средновековие, закономерна и заслужена реабилитация е фактът, че именно заради членството на България в Европейския съюз кирилицата се превърна в негова трета официална графична система. По този начин майката родина и родената в нея азбука застанаха заедно в най-новата история на Европа.

REFERENCES/LITERATURA

- Angelov, B. & Kodov, Hr. (1973). *Kliment Ohridski. Sabrani sacheneniya. T. 3*. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Ангелов, Б. & Кодов, Хр. (1973). *Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3*. София: Издателство на БАН].
- Balgarski dialekten atlas. *Obobshtavasht tom I – III*. (2001). Kочев, I. (Ed.). Sofia: Trud [Български диалектен атлас. *Обобщаващ том. I – III*. (2001). Кочев И. (ред.). София: Труд].

- Boyadzhiev, A. (1996). *Rannata starobalgarska kirilitsa v pismenostta na Kievskia Rusiya prez XI – XII v.* Disertatsiya za poluchavane na nauchnata stепен “kandidat na filologicheskite nauki”. Sofia. [Бояджиев, А. (1996). *Ранната старобългарска кирилица в писмеността на Киевска Русия през XI – XII век.* Дисертация за получаване на научната степен „кандидат на филологическите науки“. София].
- Dobrev, I. (1995). *Kirilitsa.* Kirilo-Methodievska entsiklopediya. T. 2, 301 – 316. Sofia: Sv. Kl. Ohridski [Добрев, Ив. (1995). *Кирилица.* Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2, 301 – 316. София: Св. Климент Охридски].
- Ivanov, Y. (1970). *Balgarski starini ot Makedoniya.* Fototipno izdanie pod red. na D. Angelov. Sofia: Nauka i izkustvo [Иванов, Й. (1970). *Български старини от Македония.* Фототипно издание под ред. на Д. Ангелов. София: Наука и изкуство].
- Ilchev, P. (1985a). *Azbuki.* Kirilo-Methodievska entsiklopediya. T. 1, 34 – 49. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Илчев, П. (1985а). *Азбуки.* Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1, 34 – 49. София: Издателство на БАН].
- Ilchev, P. (1985b). *Konstantin-Kirilovata azbuka i vizantiyskoto pismo.* In: *Izsledvaniya po kirilometodievistika* (pp. 61 – 73). Sofia: Nauka i izkustvo [Илчев, П. (1985b). *Константин-Кириловата азбука и византийското писмо* (с. 61 – 73). В: *Изследвания по кирилометодиевистика.* София: Наука и изкуство].
- Grasheva, L. (1985). *Bregalnitskaya misiya Konstantina-Kirilla i Mefodiya.* In: *Problemi izucheniya kulturnogo naslediya* (pp. 22 – 29). Moskva: Mir [Грашева, Л. (1985). *Брегалницкая мисия Константина-Кирилла и Мефодия.* В: *Проблемы изучения культурного наследия* (с. 22 – 29). Москва: Мир].
- Kuev, K. (1967). *Chernorizets Hrabar.* Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Кюев, К. (1967). *Черноризец Храбър.* София: Издателство на БАН].
- Lihachov, D. (1970). *Razmisli za natsionalnoto svoeobrazie i evropeyskoto znachenie na starobalgarskata literatura.* *Literaturna missal*, 14, (2), 73 – 85 [Лихачов, Д. (1970). *Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература.* *Литературна мисъл*, 14, (2), 73 – 85].
- Mladenov, St. (1934). *Balgarskata rech v Solun i Solunsko.* In: *Sb. Solun.* (pp. 44 – 63). Sofia: Hudozhnik [Младенов, Ст. (1934). *Българската реч в Солун и Солунско.* В: *Сб. Солун.* (с. 44 – 63). София: Художник].
- Pikio, R. (1993). *Pravoslavnoto slavyanstvo i starobalgarskata kulturna traditsiya.* Sofia: Sv. Kl. Ohridski [Пикио, Р. (1993). *Православното славянство и старобългарската културна традиция.* София: Св. Климент Охридски].

- Popkonstantinov, K. (1987). Glagolicheskata pismena traditsiya v srednovekovna Bulgariya prez IX – XI v. (po epigrafski dannii). In: *Kirilo-Metodievski studii*, 4, 283 – 290 [Попконстантинов, К. (1987). Глаголическата писмена традиция в средновековна България през IX–XI в. (по епиграфски данни). В: *Кирило-Методиевски студии*, 4, 283 – 290].
- Stanchev, K. (1995). Kliment Ohridski. *Kirilo-Metodievaska entsiklopediya*. T. 2, 320 – 335. Sofia: Sv. Kl. Ohridski [Станчев, К. (1995). Климент Охридски. *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 2, 320 – 335. София: Св. Климент Охридски].
- Starobalgarski rechnik* T. I. (1999); T. II. (2009). Sofia: Valentin Trayanov [Старобългарски речник. Т. I. (1999); Т. II. (2009). София: Валентин Траянов].
- Velcheva, B. (2007). Chudesata na Konstantin Filosof. *Balgarski ezik i literatura* (elektronna versiya, LiterNet, 10.05.2007, № 5 (90)). [Велчева, Б. (2007). Чудесата на Константин Философ. *Български език и литература* (електронна версия, LiterNet, 10.05.2007, № 5 (90)).

BULGARIA AND THE BEGINNING OF SLAVONIC LITERACY AND LITERATURE

Abstract. The focus of the article are the most significant moments of the activity of St. Cyril and St. Methodius which have undoubted connection with Bulgaria and the Bulgarian language, as the appearance of the first Slavonic alphabet the Glagolitic on the base of Bulgarian dialect from Thessaloniki area; the saving and the enrichment of the Cyrillo-Methodian literature in Bulgarian state after Methodius's death in Moravia; the outset of the second alphabet the Cyrillic in Preslav; the spread of the Old Bulgarian literacy and literature all over the world.

✉ **Dr. Vanya Micheva, Assoc. Prof.**
Prof. Dr. Elka Mircheva
Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc.

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd, bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: v.micheva@gmail.com
E-mail: elka_mircheva@abv.bg
E-mail: tzibran@abv.bg